

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

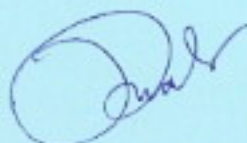
FƏRQANƏ NURƏLİ qızı NURƏLİYEVƏ

İNGİLİS DİLİ SAİT FONEMLƏRİNİN
RİTMİK-PROSODİK VARIATİVLİYİ
(eksperimental-fonetik tədqiqat)

10.02.04 – German dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2008

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında və Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri namizədi, professor
Sayadulla Musa oğlu Babayev

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yədigar oğlu Veysəli

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya elmləri namizədi
Qönçə Vasif qızı Əbdülrəhimova

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri
və Roman-german dilləri kafedraları

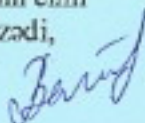
Müdafiə 27 sentyabr 2008-ci il saat 11⁰⁰ da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 25 iyun 2008-ci ildə göndərilmişdir.

D 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya elmləri namizədi,
dosent

Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Müasir fonologiyada dil vahidlərinin variativliyinin tədqiqi geniş vüsət almışdır. Variativliyi dilin fundamental xüsusiyyəti kimi dəyərləndirən F.Y.Veysəlli yazır: «Variativliyin öyrənilməsi yalnız dilin ifadə planı deyil, həmçinin məna planı baxımından da həyata keçirilə bilər».¹

Fonemlərin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini tədqiq edən F.Y.Veysəlli 3 prinsipi əsas götürür: onların ləksem daxilində vurğulu olub-olmaması, reallaşdığı dil vahidinin uzunluğu (fonem tutumu) və vurğulu hecaya nisbətə söz tərkibində işləndiyi mövqe. O yazır: «...səit vurğulu hecadan nə qədər aralıda durursa, bir o qədər də kəmiyyət dəyişikliyinə məruz qalır».²

Danışq aktında prosodik vasitələrlə reallaşan fonemlər daim dəyişikliklərə məruz qalır. Elə buna görə də hər hansı bir fonemi təkcə differensial əlamətinə görə tanımaq çətin olur.

Praqa dilçilik məktəbinə görə variativlik «normanın dinamikası» və modifikasiyası arasındakı ziddiyyəti aradan qaldıran vasitədir.³ Normada inkişaf məhz variantlar nəticəsində baş verir. Norma isə öz növbəsində variantların tipini və sayını müəyyən edərək onların işlənməsini nizamlayır. Fonem variantları bir-birini tamamlayaraq ədəbi dil normasını səciyyələndirir.

«Fonemlər fərqləndirici əlamətlərə əsaslanan funksional sistem təşkil edirlər. Variantlar isə fərqləndirici və inteqral əlamətlərin vəhdətində bulunurlar. Variantlar normanın vahidləri kimi sistemdən asılı xarakter daşıyırlar. Sistemdə baş verən istənilən dəyişiklik normada dəyişiklik törədir, normada baş verən istənilən yerdəyişmə sistemlə tənzimlənir».⁴ «... tədqiqatlar göstərdi ki, fonemin dərk

¹ Веиселлов (Вейсәлли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка: (экспериментальные данные и теоретические проблемы); Автореф. дис. ...докт. филол. наук. Л., 1980, 35 с.

² Veysəllöv (Veyсәлли) F. Lehrbuch der deutschen Phonetik. Haink: 1989, p. 70

³ Едичева А. О пражской теории литературного языка / Пражский лингвистический кружок. М.: 1967, с. 153

⁴ Веиселлов (Вейсәлли) Ф.Я. Проблемы варьирования фонем в современной лингвистике // Вопросы языкознания, 1990, № 3, с. 72-80

olunmasında onun fərqləndirici əlamətləri ilə yanaşı inteqral əlamətləri də nəzərə alınmalıdır».¹

Mövzunun aktuallığı. Mövzunun aktuallığı, ümumiyyətlə, müasir mərhələdə dil vahidlərinin variativliyinin tədqiq olunması kontekstində kəsb etdiyi nəzəri və praktik əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Dil sistemində variativliyin fonem səviyyəsində öyrənilməsi, xüsusilə onların dildaxili (intralingvistik) dəyişmələrdəki mənzərəsi müasir fonoloqların diqqətini cəlb etməkdədir. İndiyədək ingilis dilində ikihecalı sözlərdə saitlərin keyfiyyət və kəmiyyət baxımından dəyişməsinə təsir göstərən amillərə dair tədqiqatlar aparılsa belə söz vurğusunun komponentlərini və vurğululuq təəssüratı yaradan fiziki faktorları aşkar etməyə yalnız cəhd göstərilmişdir. Bizim tədqiqat işimizdə isə əsas məqsəd ingilis dilində iki və dördhecalı sözlərdə və situativ cümlələrdə ingilis dili monoftonqlarının ritmik-prosodik variativliyini və variativliyə təsir edən dildaxili amilləri öyrənməkdən ibarətdir.

Monoftonqların variativliyinin tədqiqat obyektini kimi seçilməsi aşağıdakı zərurətdən irəli gəlir:

- 1) sait fonemlərin variantlarının statusunu, onların modifikasiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini, danışqda monoftonqların kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin xarakterini müəyyən etmək;
- 2) onların danışq aktında ritmik variativliyə uğramasının səbəblərini araşdırmaq.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi ingilis dili sait fonemlərinin, xüsusilə də monoftonqların ritmik variativliyini şərtləndirən prosodik vasitələrin, onların heca strukturundakı mövqeyindən asılı olaraq funksiyalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi dissertasiyada aşağıdakı *vəzifələri* həyata keçirməyi şərtləndirir:

- sait fonemlərin ritmik variativliyinin, danışq aktında onların reallaşmasının kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir edən amilləri təhlil etmək;
- ingilis dili monoftonqlarında variativliyin ümumi meyillərini müəyyən etmək;

¹ Veysəlli (Veysalov) F. Y. Struktur dilçiliyin əsasları. *Studia Philologica* I. Bakı: 2005, s. 195

- sait fonemlərin dəyişməsi, o cümlədən ritmik variativliyini şərtləndirən bu və ya digər akustik parametrlin relevantlığını aşkara çıxarmaq;

- sait fonemlərin modifikasiyasının prosodik qanunauyğunluqlarını təyin etmək.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini ingilis dilində iki və dördhecalı sözlər (fonetik sözlər) və onların müxtəlif mövqələrdə işləndiyi cümlələr (söyləmlər) təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini ingilis dili sait fonemlərinin (monofoonqların) ritmik-prosodik variativliyinin dildaxili amillərinin öyrənilməsi təşkil edir. Bununla yanaşı, tədqiqat işində monofoonqların regional, dialekt, ərazi, fərdi və s. dilxarici amillərinə də toxunulur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis dili sait fonemlərinin (monofoonqlarının) variativliyini şərtləndirən prosodik və aksent-ritmik amillərin öyrənilməsindən ibarətdir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar.

1. saitlərin (monofoonqların) distributiv, kombinator və mövqe variativliyini (açıq/qapalı, vurğulu/vurğusuz hecalarda) müəyyənləşdirmək;
2. saitlərin ritmik uzunluğunu hecanın vurğulu olub-olmamasından asılı olaraq variativlik dərəcəsinə müəyyən etmək;
3. ingilis dili çoxhecalı sözlərinin ritmik strukturunda prosodik vasitələrin rolunu müəyyən etmək.

Tədqiqatın materialı və metodikası. Dissertasiyada eksperiment üçün dil materialı D.Counzun orfofonik lüğətindən (English Pronouncing Dictionary, 1964) götürülmüşdür. Eksperimentin aparılması və onun nəticələrinin linqvistik şərhə ADU-nun alman dilinin fonetikasi, qrammatikası və tarixi kafedrasının nəzdində fəaliyyət göstərən Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında işlənilib hazırlanmış metodika əsasında həyata keçirilmişdir.

Biz təkcə sait fonemlərin tezliyi, intensivliyi və onlara sərf olunan zaman göstəriciləri nəticəsində yaranmış variativliyi deyil, eləcə də onların ritmik uzunluğunda baş verən dəyişiklikləri müəyyən etməyə cəhd göstərmişik. Bu məqsədlə eksperiment üçün seçilmiş 72 söz və 15 cümlə ossilloqrafik təhlil edilmişdir.

Dil materialının səsləndirilməsi üçün 25 - 50 yaşlarında ingilis ədəbi tələffüz normasına malik, Oksford universitetinin milliyyətə ingilis olan 2 əməkdaşı (kişi) cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Müasir ingilis dili sait fonemlərinin (monofoonqların) ritmik-prosodik variativliyinin öyrənilməsi aşkar olunan variativlik xüsusiyyətlərinin dilin fonetik, fonotaktik və üslubi laylarındakı rolunun müəyyənləşdirilməsinə köməklik göstərə bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələri xarici dilin tədrisində, fonetika və fonologiya üzrə mühazirə, seminar və praktiki məşğələlərdə, habelə ingilis dilinin fonetikasi və tipologiya sahəsində dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər.

İşin aprobeşiyası. Dissertasiya mövzusu üzrə ADU- nun ingilis dilinin fonetikasi kafedrasında və Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında müzakirələr aparılmış, eləcə də aspirantların və gənc tədqiqatçıların VIII Respublika elmi konfransında (Bakı, 2002) maruzə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri 9 məqalə şəklində müxtəlif dərgilərdə nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu və həcmi: iş giriş, üç fəsil, noticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələr, obyekt və predmeti, dissertasiyada istifadə olunan dil materialı və tədqiqat metodları şərh olunur.

Dissertasiyanın «Cənubi ingilis dili variantında variativliyin növləri və sait fonemlərin variativliyinin modelləşdirilməsi» adlı *birinci fəsil* cənubi ingilis dili variantında sait fonemlərin variativliyinin modelləşdirilməsi məsələsinə həsr edilmişdir. Dil kodunun daxilindən keçən müxtəlif dil vahidlərinin mövcud dəyişikliklərinin öyrənilməsi variativliyin izahını tələb edir. Artıq keçən əsrdən başlayaraq dilçilər dildaxili variativlik və dəyişikliklərlə sistemli və ardıcıl məşğul olurlar.

Variativliyin bir çox növləri mövcuddur və onlar öz əksini fonologiyada tapmışdır. Eyni zamanda bu növ variativliklər meydana gəldikdə onların koddan asılılığı xarici amildən asılılıq kimi götürülür. Buna görə də dilçiliyin qəbul olunmuş modelinə onları daxil etməkdə

linqvistlər çətinlik çəkirlər. F.Veysolli fonemin variantlarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

I. Mütəlak variantlar. Bunlar da özlüyündə 2 yerə bölünür:

1) əsas; 2) xüsusi. Xüsusi variantlarda isə, öz növbəsində a) kombinator; b) mövqə ilə bağlı variantlar fərqləndirilir.

II. Qeyri- mütəlak.

1) fərdi; 2) fakültativ!

Qeyd edək ki, ingilis dili sait fonemlərinin sistemini Treyçer-Smit ilk dəfə olaraq model kimi verməyə cəhd göstərmişlər. Modeldə ingilis dili sait seqmentləri «qlayd» kimi təqdim olunmuşdur. Müəlliflər ingilis dilində 36 sait fonemin mövcudluğu fikrini irəli sürməklə ingilis dilinin sait fonem inventarını yeni şəkildə təqdim etməyə cəhd göstərmişlər.

Bu fəsilə D.Counzun irəli sürdüyü «fonem», «fon» və «diafon» anlayışları nəzərdən keçirilir. O, fonologiyada diafonun variativlik probleminin həllində xüsusi rol oynadığını vurğulamışdır.² Bu termin generativ fonologiyanın³ ideyalarını qabaqlayır və dilçilərə diasistem çərçivəsində dialekt modellərini yaratmağa imkan verir.⁴

Dildə fonem variantlarının bir-bir sadalanması deyil, variativliyin sistemli şəkildə müəyyən edilməsi məsələsi vacibdir. Bu baxımdan Ç.C.Beylinin irəli sürdüyü dalğavari model dil dəyişiklikləri arasında mövcud implisit əlaqələri aydın göstərir.⁵

	1	2	3
A	+	+	+
B	±	+	+
C	-	±	+
D	-	-	±
E	-	-	-

1-3 =variantlar

A-E =informantlar

+ Variantın işlədilməsi

± Variantın dəyişən şəkildə işlədilməsi

- Variantın işlədilməməsi

¹ Вейсолов (Вейсолов) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы). Автореф. дис...докт. филол. наук. Л.: 1980, с. 12

² Jones D. An Outline of English Phonetics, 9th ed., London: 1962, p. 25

³ Chomsky N. & Halle M. The Sound Pattern of English. Harper Row: 1968, p. 75

⁴ Weinreich U. Is a Structure Dialectology Possible? // Word, 1952, № 10, p. 80-82

⁵ Bailey Ch. J. N. The Integration of Linguistic Theory: Internal Reconstruction and Comparative Method in Descriptive Linguistics // Working Papers in Linguistics, Honolulu: University of Hawaii, 1969, № 2, p. 24-26

Bu modelin üstünlüyü variativliyi dil vahidlərinin rast gəldiyi dil səviyyəsi çərçivəsində deyil, verilmiş vəziyyətdəki kimi səviyyə daxilində (1 leksik və qrammatik səviyyəyə, 2 isə fonoloji səviyyəyə aiddir) variativliyin əhəmiyyətinə görə növbələşdirməsindədir. Eyni zamanda öz dinamik təbiətinə görə o, əvvəllər geniş şəkildə yayılmış dilin statistik konsepsiyasına təsir göstərir və *sinxron/diaxron* yanaşmalar arasındakı müxtəliflikləri aradan qaldırır. Beləliklə, Ç.C.Beyli dil variativliyinin hipotetik modelini irəli sürərək, gələcək fonetik standartın London tələffüz variantı əsasında formalaşacağı fikrini irəli sürür.

Dil vahidləri variativlik nəticəsində norma daxilində kodlaşır və dinamikləşir. Eyni zamanda sistemli və yaxud struktur səciyyə daşımaqla, fonetik variativliyin daxili və xarici mənbələri dil modelinə daxildir.

Dissertasiyanın «İngilis danışq dilinin ritmik strukturu və saitlərin prosodik variativliyi» adlı *ikinci fəsil* prosodik vasitələrin, xüsusilə də sait fonemlərin kəmiyyət dəyişikliyiylə yanaşı onların ritmik uzunluğuna zəmin yaradan amillərin tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir.

Prosodiyanın vurğu komponenti sait fonemlərin ritmik baxımdan dərək edilməsində dayaq nöqtəsini təşkil edir. Heccə vurğunun daşıyıcısı hesab edilir. Beləki, vurğu heccə üzərinə düşərək onun tərkibindəki fonemlərin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Buna görə də vurğu prosodik komponentlər sırasında mühüm konstitutiv əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir ingilis dilində sait fonemlərin vurğusuz vəziyyətdə keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması, yəni [ə] neytral saitinə «keçməsi» və ya onunla əvəz olunmasına həsr olunan elmi mənbələrin təhlili [ə] neytral saitinin fonoloji statusunun zəifləməsini söyləməyə əsas verir.¹ [ə] neytral saitinin distribusiyasındakı məhdudiyətlər D.Counzun da nəzərindən yayınmamışdır və o, bu saite yalnız zəif vurğulu hecalarda rast gəldiyini qeyd etmişdir.² Müasir mərhələdə vurğusuz vəziyyətdə ingilis dili sait fonemlərinin neytral [ə] saitini sıxışdıraraq aradan

¹ Буколкинская Л.Е., Макарова В.А. Некоторые тенденции в варьировании фонемного состава слов в современном английском языке / Фонетика устного текста. Издание: 1987, с. 70

² Jones D. The Pronunciation of English. Cambridge: 1967, p. 149

çıxarmaq meyli güclüdür. Bu saitin başqa saitlərlə münasibətini aşağıdakı kimi təsvir edirlər¹:

/i/ = /ə/ /ə/ = /ə/ /ɪ/ = /ə/ /ɔ/ = /ə/
/u/ = /ə/ /æ/ = /ə/ /ɑ/ = /ə/ /ɜ/ = /ə/

Burada yuxarıdakı ox işarəsi [ə] neytral saitə keçmə meylinin güclü, aşağıdakı ox işarəsi isə vurğulu sait fonemin [ə] neytral saitə keçmə meylinin zəif olduğunu göstərir.

Dissertasiyanın «İngilis dili sait fonemlərinin variativliyinin eksperimental-fonetik təhlili» adlı *III fəsl* ingilis dili sait fonemlərinin variativliyinin eksperimental-fonetik təhlilinə həsr edilmişdir. Təhlil göstərir ki, prosodik komponentlərin (xüsusilə vurğunun) sait fonemlərin keyfiyyətinə təsiri bir daha öz təsdiqini tapır. Məhz vurğunun az və ya çox dərəcədə bərabər intervallara düşməsi hadisəsi bir çox dilçilərə onun ingilis dilində ritmik xüsusiyyəti haqqında fikir söyləməyə əsas vermişdir.² Vurğu sözlərin aksent strukturunun variativliyini şərtləndirir. Məsələn, «discharge» /dis'tʃɑ:dʒ / v) – «discharge» /'distʃɑ:dʒ/ (n) (atəş açmaq, boşaltmaq, buraxmaq – atəş, axın, bəraət). Nümunələrin təhlili göstərir ki, vurğu sözlərin yalnız xarici qabığı deyil, o həm də onların daxili, yəni mənə tərəfinə təsir göstərir. Beləki, vurğu sözləri qrammatik formada bir-birindən fərqləndirir. Başqa sözlə, vurğunun sözfərqləndirici funksiyası eyni fonem tərkibli sözləri və söz formalarını bir-birindən fərqləndirməyə xidmət etsə də, bu sözlər eyni kontekstdə işləyə bilmir.

Çağdaş ingilis dilində intensivlik ritmik vurğunun başca akustik korrelyatıdır. Saitlərin intensivliyi yalnız onların güclü tələffüzündən deyil, həm də akustik keyfiyyətindən asılıdır. L.R.Zinderin təbirincə, «səsin intensivliyi bütövlükdə danışığın ümumi intensivliyindən, habelə onun söz və ya cümlə vurğusuna münasibətdə tutduğu mövqedən asılıdır».³

Danışıq aktında vurğulu və vurğusuz ünsürlərin ritmyaratma prosesindəki rolundan bəhs edərkən S.M.Babayev qeyd edir ki, funksional planda cümlənin ritmik quruluşunda hər hansı bir vurğulu

¹ Кузольщикова Л.Е., Мазурова В.А. Некоторые тенденции в варьировании фонемного состава слов в современном английском языке // Фонетика устного текста. Иваново: 1987, с. 73

² Jasson W. Stress in Modern English // Polska:go towarzyszywa jezykoznawczego, 1952, № 9, p. 24-29

³ Зиндер Л.Р. Общих фонетика. М.: 1979, с. 182

hecanın ya zəifləməsi, ya da güclənməsi həmin hecada fonemlərin (xüsusilə də saitlərin) kəmiyyət xarakterinə təsir göstərir. Belə bir təsir yalnız mövqə variativliyini şərtləndirir.¹

Elmi ədəbiyyatda vurğulu sait fonemin intensivliyi ilə əlaqədar fərqli fikirlər mövcuddur: birincisi, ayrı-ayrı dillərin intonasiyasının öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərdə göstərilir ki, vurğulu heca və ya söz digər vurğusuz heca və yaxud sözdən intensivlik dərəcəsi nəzərə alınmadan da fərqlənə bilər (L.V.Bondarko, U.Tvoddel və s.). İkincisi, intensivlik vurğunun əsas komponenti hesab edilir (A.Qimson, D.B.Fray, D.L.Bolincer və s.). Saitin intensivliyi ilk növbədə onun hansı vahidin tərkibində çıxış etməsindən asılıdır. Hazırki tədqiqat işində ingilis dili sait fonemlərinin ritmik uzunluğunun müəyyən edilməsi üçün əsas tonun tezliyi, onların tələffüzünə sərf olunan zaman və intensivlik kimi akustik parametrlər öz əksini aşağıdakı cədvəldə tapmışdır.

Sait fonemlər	Əsas tonun tezliyi (h)				Zaman (t)				İntensivlik (G)			
	I		II		I		II		I		II	
	Diktör		Diktör		Diktör		Diktör		Diktör		Diktör	
	vurğulu	vurğusuz	vurğulu	vurğusuz	vurğulu	vurğusuz	vurğulu	vurğusuz	vurğulu	vurğusuz	vurğulu	vurğusuz
a:	280	126	253	118	180	167	165	145	10.6	8.5	9.1	8.2
ə:	156	236	260	224	230	180	215	140	8.0	6.2	7.8	6.8
ə	123	78	179	163	131	120	170	92	8.9	8.1	7.4	8.0
u:	140	125	145	179	120	98	128	90	9.1	7.6	7.6	7.0
o	135	145	320	123	140	85	115	68	9.5	9.7	8.5	8.7
e	113	118	115	105	180	95	200	87	9.2	6.3	9.6	6.9
ə	145	134	146	180	110	108	85	95	6.8	8.6	7.4	8.3
A	115	120	129	131	105	134	100	120	8.4	8.1	9.2	9.0
İ	134	160	147	176	160	139	150	126	7.8	10.1	7.6	9.7
I	210	173	190	185	211	76	194	93	9.3	7.9	9.0	7.2
U	165	145	175	143	154	65	103	96	6.9	8.7	7.5	8.3
U:	147	153	123	184	89	92	69	49	8.6	7.5	7.9	8.1

¹ Babayev S.M. Cümələrdə ritmik və sintaktik quruluşların vəhdətinə dair / Səqimət və sərəpsəqimət vəhdətlərinə variativliyinin fonetik təsviri. Bakı: 1990, s. 23-25

Qeyd etmək lazımdır ki, iki və daha artıq hecalı sözlər ritmik baxımdan müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Çünki bu kimi sözlərdə ritmik amil vurğunun yerini və dərəcəsini müəyyən edir.

Bununla bağlı A.M Antipova yazır: «İngilis dilində əsas lüğət ehtiyatı qısa sözlərdən ibarətdir, uzun sözlərdə isə (iki və ya daha artıq hecadan ibarət olan) ikinci vurğu yaranır. Buna görə də ritmik qrup hər şeydən əvvəl iki – üç hecadan ibarətdir. Lakin 6-7 hecadan ibarət ritmik qruplara da rast gəlmək olar».¹ Beləliklə, çoxhecalı sözlərdə vurğunun yerinin sərbəstliyi, onun ritmik və semantik amillərlə şərtləndirilməsi sait fonemlərin ritmik variativliyinə zəmin yaradır.

Məlumdur ki, vurğu təkcə bir hecanı deyil, bütövlükdə sözü əhatə edir. Vurğu, həmçinin ritmin mühüm fonetik daşıyıcısıdır. İngilis dilində ritm əsas etibarilə vurğulu və vurğusuz hecalar arasındakı enerji kontrastlığına əsaslanır.² Məhz ritmik amilin təsiri ilə eyni quruluşa malik sözlərdə vurğunun yerinin dəyişməsi, yeni nüvə hecanın nüvə yaratmayan heca ilə əvəzlənməsi ingilis dili sait fonemlərinin ritmik variativliyini şərtləndirir. Bir ritmik qrupa daxil olan vurğulu sözlər tam bir məna vahidi əmələ gətirir və onlar arasında qarşılaşma öz əksini intensivlikdə tapır.

Beləliklə, ingilis dilində saitlərin kəmiyyət dərəcələri onların aksent və ritmik uzunluğu saitın vurğulu və vurğusuz mövqeyi ilə şərtlənir. Məsələn: torment – to torment (əzab – bezdirmək), transfer – to transfer (köçürmə – yerləşdirmək (bir yerdən başqa bir yərə)); /'tɔ:mənt/ - /tɔ:'ment/; /'trænsfɜ:/ - /træns'fɜ:/ (bax: Şək. 1)

İngilis dilində səs tonunun tezliyi və vurğulu hecaların kəmiyyəti ikinci dərəcəli rola malikdir.³ Bunu aşağıdakı misalların təhlili də bir daha təsdiq edir.

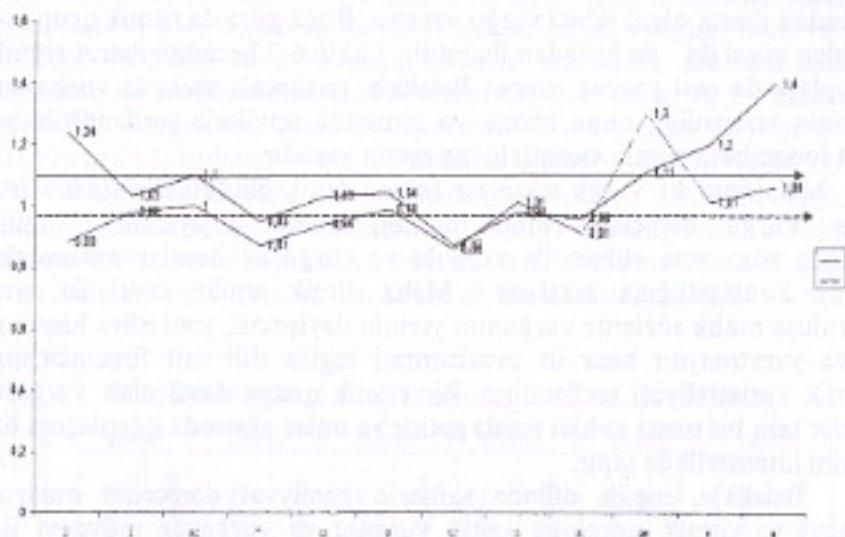
«Impulse» ['ɪmpʌls] sözünün ilk hecasına I diktor 84 ms, II diktor isə 79 ms vaxt sərf etmişdir. İkinci hecaya isə diktorlar müvafiq qaydada 105 ms və 100 ms zaman sərf etmişlər.

¹ Антипова А.М. Ритмическая система английской речи. М.: 1984, с. 24

² Babayev S.M. Cümlədə ritmik və sintaktik quruluşların vahidliyinə dair / Segment və suprasegment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri. Bakı: 1990, s. 19-22

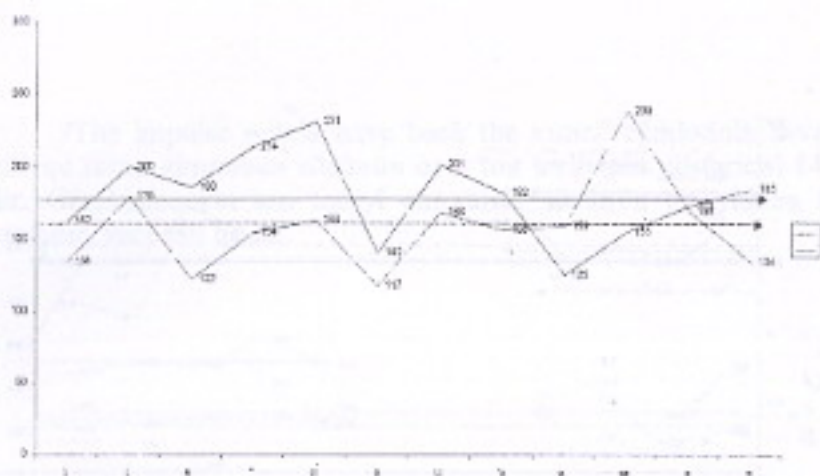
³ Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri: Dərs vəsaiti / F.H. Zeynalovun rədaktəsi ilə. Bakı: 1996, 252 s.

«Impulsive» [ɪmˈpʌlsɪv] sözündə isə / ʌ / fonemində sərfl olunmuş zaman müddəti I diktorun danışığında 134 ms, II diktorunda isə 120 ms-dir. / ʌ / foneminin intensivlik göstəriciləri diktorların tələffüzündə 0,9 mm – 0,87 mm nisbətindədir. (bax: Şək. 1. 1)

Şək. 1.1 İngilis dili sait fonemlərinin intensivliyinin nisbi orta qiymətləri

Əsas tonun tezliyi diktorların tələffüzündə 214 : 154 Hz nisbətindədir. Akustik parametrlərin göstəricilərinə əsasən dəyə birlərik ki, yalnız «impulse» [ˈɪmpʌls] sözündə zaman sərfl nisbətən aşağı, intensivlik və tezlik qiymətləri isə çoxdur. (bax: Şək. 1.2)

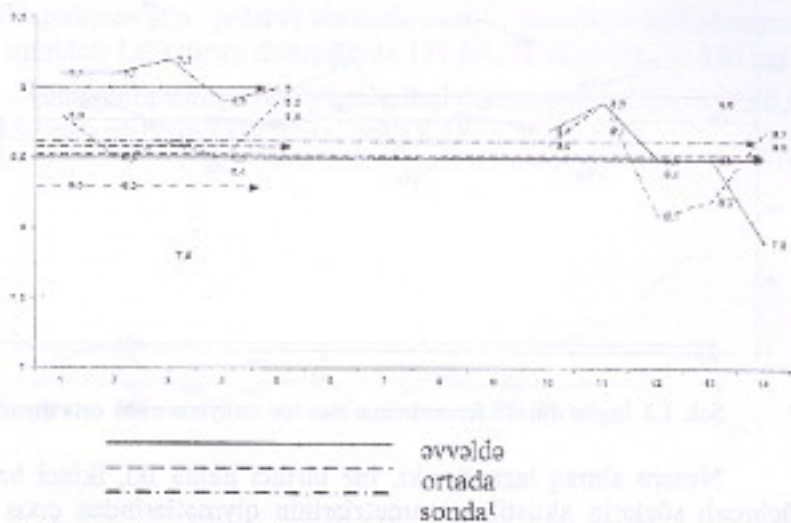

Şək. 1.2 İngilis dili sətir fonemlərinin əsas ton təzhiyinin nisbi orta qiymətləri

Nəzərə almaq lazımdır ki, biz birinci halda iki, ikinci halda isə üçhecalı sözlərin akustik parametrlərinin qiymətlərindən çıxış edirik. Sözdə hecaların sayının artması onların fiziki göstəricilərinə müəyyən təsir göstərir.¹

Məlumdur ki, söz və ya söz formaları cümlə daxilində işləndikləri mövqedən asılı olaraq müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalırlar. Maraqlı doğuran əsas məqam söz və ya söz formalarının intonasiya xüsusiyyətləri, realizə olunduqları yuxarı səviyyənin vahidləri daxilində intonasiya parametrlərinin səciyyəvi konfigurasiyalara malik olub-olmamasıdır.

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: 1979, с. 187

Şəkil 1.3 İngilis dilində sözün cümlə daxilində müxtəlif mövqelərdə (əvvəldə, ortada, sonda) nisbi orta intensivlik qiymətləri

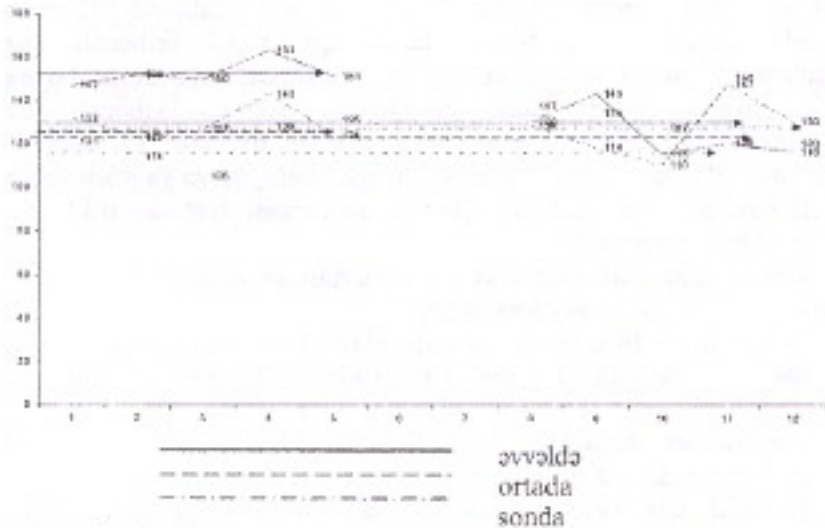
İngilis dilindəki *The impulse would have been the same* (Güman ki, təkan eyni olsun) cümləsinin əvvəlində realizə olunan «impulse» sözündə saitlərin orta intensivlik göstəricisi 9,1 mm bərabərdir. Təhlil olunan cümlədə orta heca intensivliyi 8,7 mm ölçüsündədir.

I never knew how impulsive Norwegians could be (Mən heç vaxt bilməzdim ki, norveçlilər bu qədər çılgın ola bilərlər) cümləsində orta mövqedə işlənən *impulsive* sözündə orta intensivlik 8,8 mm, cümlənin ümumi orta intensivliyi 8,6 mm-dir.

He wasn't acting hastily or impulsively (O, tələsik və ya səbirsiz hərəkət etmirdi) cümləsinin sonunda işlənən «impulsively» sözündə intensivlik cümlənin ümumi orta intensivliyindən qismən də olsa aşağıdır. Məsələn, «impulsively» sözündə orta intensivlik 8,3 mm, cümlədə isə orta intensivliyi 8,6 mm-dir. (bax: Şəkil 1.3)

¹ Qeyd: Qrafiklərdə təhlil olunan sözlərin akustik parametrlərinin (nisbi orta qiymətlər) sıraları birinci sırada, bütünlükdə cümlənin akustik göstəriciləri (nisbi orta qiymətlər) isə ikinci sıradakı sıralarda verilmişdir.

//The impulse would have been the same// cümləsinin əvvəlində mövqe tutan «impulse» sözünün orta ton tezliyinin göstəricisi 147 hs-dir. Cümlənin orta ton tezliyi «impulse» sözünün tezliyindən 17 hs aşağıdır, yəni 130 hs-dir.

Şək. 1.4 İngilis dilində sözün cümlə daxilində müxtəlif mövqələrdə (əvvəldə, ortada, sonda) nisbi orta ton tezliyinin qiymətləri

İngilis dilindəki //I never knew how impulsive Norwegians could be// cümləsində orta mövqedə işlənən «impulsive» sözündə orta ton tezliyi 132 hs, cümlənin orta ton tezliyi isə 128-hs-dir.

//He wasn't acting hastily or impulsively// cümləsinin sonunda işlənən «impulsively» sözündə orta ton tezliyi 121 hs, cümlənin ümumi orta tezliyi isə 137 hs-dir. (bax: Şək. 1.4)

Eksperimentin nəticələri söz və ya söz formalarının cümlə strukturundakı mövqeyindən asılı olaraq müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalması fikrini təsdiq edir. Təhlil olunan sözlər cümlənin əvvəlində işləndikdə akustik parametrlərinə görə ümumilikdə cümlənin akustik göstəricilərini üstələyir. Həmin sözlərin cümlənin sonunda akustik parametrlərinə görə göstəriciləri cümlənin ümumi göstəricilərindən xeyli aşağıdır. (bax: Şək. 1.2)

Eksperimental təhlil ikihecalı söz formalarında sait fonemlərin nisbi zaman qiymətinin böyük olduğunu əks etdirir. I diktorda 12 mümkün qarşılaşmanın 10-da, II diktorda isə 8-də çoxdur. İkihecalı söz formalarında orta statistik qiymət II dikturun ifasında 153 ms, üç və ya dördhecalı söz formalarında isə 102 ms-dir. II dikturun ifasında orta statistik zaman oxu birinci halda 128 ms-ə, ikinci halda isə 102 ms-ə nöqtəsindən keçir. Əsas tonun tezlik qiymətləri ikihecalı söz formalarındakı sait fonemlər üç və ya dördhecalı söz formalarına nisbətən yüksək tezliyə malik olduğunu göstərir. İkihecalı söz formalarında I dikturun ifasında orta statistik qiymət 213 hs-ə, II dikturun ifasında isə 180 hs-ə bərabər olduğu halda, üç və ya dördhecalı söz formalarının orta statistik qiymət göstəricisi hər iki dikturun ifasında 150 hs-ə bərabərdir.

Eksperimentə cəlb olunmuş dil materialının akustik təhlili bizaşağıdakı fikirləri söyləməyə əsas verir:

1. İkihecalı və dördhecalı söz formalarında sait fonemlər hər iki dikturun ifasında daha intensiv şəkildə tələffüz olunmuşdur;
2. Tədqiqatə cəlb olunmuş ikihecalı söz formalarında zaman göstəriciləri dördhecalı söz formalarındakı göstəricilərindən nisbətən yüksəkdir;
3. İkihecalı söz formalarında sait səslərin əsas tonunun tezliyi, intensivlik və zaman akustik göstəriciləri dördhecalı sözlərdə saitlərin zaman göstəricilərindən böyükdür;
4. Tədqiq olunan ikihecalı fellərdə saitlərin hər üç parametris üzrə akustik göstəriciləri isimlərdə olduğundan xeyli yüksəkdir;
5. Ayrıhəqdə götürülmüş sözlərdə saitlərin hər üç parametris üzrə akustik göstəriciləri ilə cümlə daxilində işləyən həmin sözlərin akustik göstəriciləri arasında fərq vardır.

Dissertasiya işinin *yekun* hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş əsas nəticələr ümumiləşdirilərək şərh edilir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı aşağıdakı məqalələr çap olunmuşdur:

1. İngilis dili sait fonemlərinin ritmik-prosodik variativliyi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların VIII Respublika elmi konfransının tezisləri. Bakı, 2002, s. 227-229
2. İngilis dili sait fonemlərinin keyfiyyət variativliyinə dair. ADU, Elmi xəbərlər, № 3, Bakı, 2002, s. 68-71
3. Müasir ingilis dili sait fonemlərinin modifikasiyası məsələsinə dair. ADU, elmi xəbərlər, № 1-2. Bakı, 2003, s. 198-200
4. Variativliyin daxili (özəl) mənbələri. ADU, Elmi xəbərlər, № 3. Bakı, 2003, s. 3-9
5. İngilis dili sait fonemlərinin variativliyindən irəli gələn bəzi meyllərə dair. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, IV buraxılış. Bakı, Mütərcim, 2004, s. 37-40
6. İngilis dili sait fonemlərinin regional variativliyinə dair. Dil və ədəbiyyat. 4 (42)-ci buraxılış. Bakı, 2004, s. 27-28
7. İngilis dili sait fonemlərinin kinakeması. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, II buraxılış. Bakı, Mütərcim, 2005, s. 44-46
8. İngilis dilində söz vurğusu və saitlərin ritmik variativliyinə dair. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, I buraxılış. Bakı, Mütərcim, 2005, s. 52-56
9. К ритмико-просодической вариативности английских гласных. Языка этнических групп в контексте языковой ситуации Казахстана. Сборник материалов круглого стола. Астана, 2007, с. 132-141

Rhythmic-prosodic variety of the English vowel phonemes
(experimental-phonetic research)

Summary

The notion of variation has been in the centre of theoretical debates of linguistic circles recently. It must be noted that variation is one of the fundamental properties of language. The description of variative level as part of phonological analysis is possible after the phoneme inventory and phonemic structure have been defined. The phoneme inventory constantly changes and these changes occur as a result of linguistic factors in the speech process.

Vowel phonemes are the basic bearers of acoustic information. Thus, the study of rhythmic-prosodic variety of vowel phonemes can set up a basis for the automatic recognition of speech signals, speech analysis and synthesis. The variants of any phoneme are formed as a result of their acoustic/articulatory, distributive, qualitative/quantitative and positional/combinatory peculiarities. In connected speech these peculiarities certify variation of phonemes. And the variation of phonemes may be the result of some intra- and extralinguistic factors as well.

Vowel phonemes always undergo variability in the speech production. The influence of prosodic means on the variation of vowels is clearly revealed in the accentual-rhythmic structure of speech. The variation of English vowel phonemes is entirely defined in the accentual-rhythmic and prosodic structure of the language.

Thus, the degree of influence of prosodic components (especially that of stress) on the quality and quantity of vowel phonemes is clearly represented by the experimental-phonetic data in the work.

Ф.Н. Нуралиева

Ритмико-просодическая вариативность гласных фонем
английского языка (экспериментально-фонетическое исследование)

Резюме

Настоящая диссертация посвящена исследованию ритмико-просодической вариативности гласных фонем английского языка.

Изучение проблемы вариативности имеет особое значение как в общелингвистическом, так и в фонетико-фонологическом плане. Проблема описания фонологической вариативности может быть осуществлена после установления фонемного инвентаря данного языка. Известно что, каждая фонема в потоке речи представлена рядом вариантов, реализация которых обусловлена лингвистическими факторами.

В этом отношении гласные фонемы английского языка больше всего подвергаются изменениям в процессе речи. Среди просодических средств речи ударение играет важную роль в плане ритмического изменения гласных фонем. Изучение гласных фонем в речевом потоке может создать плодотворную почву для решения вопросов прикладной лингвистики. Варианты любой фонемы различаются по своим акустико-артикуляторным и дистрибутивным особенностям. Влияние просодических средств на вариативность гласных фонем английского языка явно обнаруживается в акцентно-ритмической структуре речевого потока. Исходя из этого, на первый план выдвигается вопрос о вариативности гласных фонем в ритмических группах – минимальных ритмических единицах английской речи.

Следует отметить, что влияние просодических факторов (особенно ударения) полностью отражается на качестве и количестве гласных фонем, что подтверждается результатами проведенного экспериментально-фонетического исследования.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ФАРГАНА НУРАЛИ ГЫЗЫ НУРАЛИЕВА

РИТМИКО-ПРОСОДИЧЕСКАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ ГЛАСНЫХ
ФОНЕМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
(экспериментально-фонетическое исследование)

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

Баку – 2008